

Glatz Ferenc

Magyarország a szovjet zónában és a rendszerváltásban, 1945–1990

Források, adattárak Magyarország és a magyarság
második világháború utáni történetéhez (Egy könyvsorozat elé)

I. MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK, 1945–1990

Magyarország népei és a határokon túl élő magyarság sorsát a második világháború után alapjaiban három tényező határozta meg: *a háborús vereség, a szovjet megszállás és a térség kisállami szétaprózottsága.*

Háborús vereség

Magyarország a második világháborút a vesztes Németország oldalán fejezte be. Ez a háborús vereség meghatározta – és sokban ma is meghatározza – világpolitikai elhelyezkedésünket. És meghatározta (részben ma is meghatározza) Magyarország és a magyarság politikai, nemzeti megítélését a világban. A magyar társadalom – politikai rendszer, kulturális építkezés – máig ezt a világpolitikai hátrányt és ennek következményeit igyekszik ledolgozni. A világháború elvesztéséhez vezető politika feltárása azért is szükséges, hogy megszabaduljunk az elmúlt fél évszázadban gyakran ránk törő *farkasvakságtól*: világháborús vereségünkért és a megszállás hátrányaiért egyedül azokat tesszük (tettük) *felelőssé*, akik a vereség, az *összeomlás után* vagy a *megszállás kényszere alatt* politizáltak vagy működtették a nemzet kulturális, gazdasági, közösségi intézményeit. Mintha ők lettek volna a háborús vereség okozói. A háborúkat Tisza, illetve Horthy és politikuscsoportja veszítette el, őket viszont jórészt felmenti a szigorú megítélés alól (tehetségtelenség, rossz helyzetfelmérés) a történelmi emlékezet – jobbára a vesztesekkel való „együttérzéstől” indítva. A vert ország vezetését a *korábbi ellenzéki erők vették át*, s nekik kellett mindazt a *megaláztatást végigadminisztrálni, ami a magyarságot a háború elvesztése miatt érte*. Az összeomlás „kezelőit” vagy a megszállás alatt az intézményeinket működtetőket viszont a *kollaborálók* bélyegével illetjük. Elgondolkodtató.

A szovjet megszállás 1990-ig

Magyarország lakossága (és az állam határain kívülre szorult magyarság nagy része) a szovjet megszállási zónában élte le életét. (Kivétel ez alól a kis létszámú ausztriai és részben a jugoszláviai magyarság.) A szovjet megszállási és politikai zónán belül élő népek mindegyike, így a magyarság is, a hidegháború évtizedeiben (1949–1990)

elzárva élt a nyugati (és részben keleti) kultúráktól. Éppen abban a korszakban, amikor a gazdasági-termelési-kulturális rendszerek, immáron glóbuszméretben, teljesen nyitottakká váltak.

A szovjet zónában élő népek politikai és gazdasági függőségbe kerültek a Szovjetuniótól. A zónában élt kis népek termelési-gazdasági, sőt tudományos-technikai fejlesztéseit a Szovjetunió a hidegháborúban kialakított nagyhatalmi helyzete és érdekei határozták meg. És ezek határozták meg a termelt anyagi és szellemi javak világpiaci kereteit is.

A szovjet zónában élt népek (és így a magyarság is) olyan politikai-igazgatási rendszerbe és államkeretekbe kényszerültek, amelyeket alapjaiban határozott meg a Szovjetunióban kialakított diktatórikus *államberendezkedési elv*, és amelynek fenntartásához a Szovjetunió a megszállás utolsó pillanatáig ragaszkodott. Ez meghatározta a zónán belül működő politikai erők (és adminisztrációk) mozgásterét. Meghatározta a politikai aktivitás tevékenységi köreit, témákat preferált és tiltott. (Preferált programokat is: a technikai modernizációt, az évszázados szociális és tömegkulturális elmaradottság felszámolását. Mindent „szovjet módra”. Tiltotta ugyanakkor beszélni a társadalmi feszültségekről: az etnikai és az új keletű szociális feszültségekről, azok vizsgálatáról, illetve oldásáról. És tiltotta beszélni a rendszerből is következő emberjogi-politikai, vallási, nemzeti, civil társadalmi hátrányok felszínre töréséről. Vagy akár a megoldásukra tett kísérletekről.)

A kisállamiság 1918-tól maig

A közép-kelet-európai régióban 1918 után a kisállamiság területigazgatási keretei váltak meghatározóvá, és maradtak azok maig. Ez a kisállamiság szétaprózta az itt élő népek politikai-katonai erejét, és kiszolgáltatta őket a térségben fellépő nagyhatalmi (német, szovjet, majd amerikai) erőknek. Ez a kisállami széttagoltság megkönnyítette a 20. század diktatórikus rendszereinek térnyerését a térségben. Ezt a szempontot sem veszi eléggé figyelembe történetírásunk.

Kétségtelen: a kisállamiság megteremtette ugyan a térség minden népe számára a nemzeti kultúra egyenrangúságát, de tovább éltette az 1918 előtti időből a nemzeti kisebbségek hátrányait. Csak most a volt többségi nemzetek (németek, magyarok) kerültek kisebbségi sorba. E hátrányokat immáron állami eszközökkel fokozták. Az új, kisállami területigazgatási rendszer a térségben a nemzeti

ellentéteket – az 1918 előtti *politikai-kulturális ellentétekből* – *államközi (háborús) ellentétekké* növesztette.

Mindezekon túlmenően ezen területigazgatási rendszer „*nemzetállami*” *autarkiát* hozott a térség *termelési-gazdasági életébe*, és ez szinte automatikusan *versenyképtelenné tette az itt élő népek munkaszervezetét*. Az új területigazgatási „rendszer” minden itt élő nép számára a korábnál erősebb szociális feszültségeket teremtett, amelyek azután társadalmi összeütközések sorát hozták létre; ezt a szovjet rendszer kommunisztikus eszközök alkalmazásával fölszámolni ígérte.

A kisállamiság mint területszervezési alapelv érvényesült a szovjet megszállás felszámolása (1990–1992) után is. Az 1990 óta eltelt évek lehetőséget adnak arra, hogy történelmi távlattal vonjunk le következtetéseket a térség jövőbeli területigazgatási rendszerére vonatkozóan.

II. RENDSZERES ÉS RENDSZERSZINTŰ MÚLT FELTÁRÁS

A történetírás öröksége

A szovjet rendszer összeomlása után lehetőség nyílt arra, hogy a második világháború utáni történelmünkről okadatoltan beszéljünk. Okadatoltan, azaz adatokkal: tárjuk fel, kutassuk az eseményeket, folyamatokat, készítsünk rendszerezett adatbázisokat az élet különböző területeiről, adatokkal érveljünk az okokat keresve, és – most már a szólásszabadsággal élve – mondjuk ki értékeléseinket.

Egyes témakörökben ez az adatfeltárás *1956 után szakzerűen indult* meg. Az 1945 utáni történelem szakszerű kutatása ekkor lett elfogadott történetkutatói feladat. A politikai-ideológiai vitákból fokozatosan bontakozott ki a forrásokra alapozott kutatói tevékenység. Ez a történetírás alapjaiban az 1950-es évek, a proletárdiktatúra kritikájának szándékával és a természetes történelmi kíváncsiságtól hajtva bontakozott ki. Témája elsősorban a proletárdiktatúra bevezetése előtti évek (1945–1948), a polgári demokrácia utolsó szakaszának történelme. Ennek az 1956 után kibontakozó *kutatásnak az értékítéleteit* – természetesen – alapvetően határozta meg a történetkutatónak az akkori jelenről vallott felfogása. Volt, aki a korábbi vezetés személyi hibáinak, volt, aki a „sztálinista rendszer”-nek tudta be a törvényszerűségeket. Volt, aki korrigálhatónak tartotta az 1948 után kiépített proletárdiktatúrát (reformkommunisták), volt, aki nem (szocialisták, polgári erők). Ettől függően tekintettek az 1945–1948 közötti többpártrendszer érdemeire, hiányosságaira. Tény: a történettudomány nem hagyta veszni 1956 után sem a többpártrendszeri demokrácia emlékét... *Az első témaválasztások* pontosan tükrözték az 1956 által hozott forradalmi megrázkódtatások hatását, és jelentettek törekvést a Kádár-rendszeren belüli reformelgondolások történelmi megalapozására. Témaválasztásai: a proletárdiktatúra bevezetése (az 1948–1949 előtti évek többpártrendszere, az egyes polgári politikai pártok); a gazdaságpolitika alakulása; a tulajdonszerkezet állami átalakítása – mindenekelőtt az iparban és a mezőgazdaságban.

A magyar történetkutatók (az akkori fiatalok, mindennek előtt Balogh Sándor, Lackó Miklós, Berend Iván, Ránki György, és a kezdők: Vida István, Birta István, Izsák Lajos) az 1960-as években nemzetközi mércével mérve is úttörők voltak: sem a szovjet megszállta, sem a nyugati zóna országaiban nem indult a magyarhoz hasonló tervszerű, adatszerű, az apológián túlmutató kutatási program az 1945 utáni évek történelméről. A kutatás témái az 1970–1980-as években bővültek: napirendre került a külpolitika, a kitelepítések, az agrárátalakulás, a szakszervezet, a kultúrpolitika történelme.

De a kutatás *időhatárai* csak ritkán és csak vázlatos tanulmányokkal terjeszkedtek ki az 1949 utáni évek történeisére. Ennek *egyik oka*: a Kádár-rendszer 1957 januárjában visszaengedte és pozíciókba ültette az 1950-es évek proletárdiktatúrájának kádereit. Tehát a nyílt proletárdiktatúra középvezető rétege visszaült a hatalom különböző intézményeibe, és ez a személyi-felfogásbeli jelenlét kimondva-kimondatlanul megakadályozta az 1950-es évek nyugodt elemzését. Hiszen minden történelmi adatfeltárás, értékelés aktuális, napi politikai értelmezést nyert. Márpedig a közvetlen múlt szereplőinek jelenléte még a demokráciában is hátráltatja a történetsszakmai szempontok kibontakozását. Hát még az olyan antidemokratikus politikai rendszerben, amilyen a Kádár-rendszer is volt! Az időhatár kiterjedésének *másik oka*: a levéltári anyag hozzáférhetetlensége volt. *A harmadik ok*: 1956 tabu volta. Az ötvenes évek történelméről nem lehetett volna 1956 érintése nélkül beszélni. Márpedig ez részben tabu, részben aktuális gyúanyag volt. 1956 ősze a Kádár-rendszer fogantatásának ideje volt, telve az első számú vezető soha nem tisztázott szerepével. 1956, „a második szovjet megszállás” történelme a Kádár-rendszer alapkérdéseit érintette. Márpedig a Szovjetunió történelmi szerepének értékelése tabu volt 1989-ig, sőt a szovjet csapatok kivonásának kimondásáig (1990. március 10.).

Most, amikor úgy érezzük, *eljött az ideje annak, hogy a második világháború utáni magyar történelemnek (és a szovjet zóna történelmének) rendszerszintű áttekintése megtörténjék*, akkor a történettudomány, a fentebb említett hátrányai ellenére is, támaszkodhat az előző három évtized adatfeltárásaira, monográfiáira, szakmai-módszertani vitáira.

Hajtóerőnk: lehetőség, szükség, szakmai kíváncsiság

„*Lehetőség*”, „*szükség*”, „*szakmai kíváncsiság*”. E három tényező hajt bennünket, amikor a rendszerezés és a rendszeres kutatás programjával fellépünk.

– *Lehetőség*: megszűnt a proletárdiktatúra mind kemény, mind puha formájának visszatérési lehetősége. Magyarország köztársaság (1989. október 23.), a politizálás demokratikus keretekben zajlik a többpártrendszer bevezetése óta (1989). A tulajdon és vállalkozás pluralizmusa (1988) óta kibontakozott a piacgazdaság, eltöröltük a cenzúrát, kimondtuk a vallásszabadságot (1989. május–1990.

január). Vagyis 1990 óta gyakorolhatók az egyéni szabadságjogok. A források a nyugat-európai demokráciák normatívái szerint kutathatóak (1989). Azaz: az 1989–1990-ben létrejött új, demokratikus politikai rendszer az előző nyílt tagadásaként jött létre. A magyarországi hivatalos politika szakított a proletárdiktatúra rendszerével.

– *Szükséges e rendszerező feltárás.* Az 1989-ben felgyorsult politikai rendszerváltás harcaiban az 1989 előtti történetek mindegyre aktuális érvelésekben jelennek meg. Természetes, hogy a régi rendszert megélt korosztályokból a politikai érvényesülést keresők a maguk rendszerlebontó, illetve rendszerdöntő szerepét kívánják hangsúlyozni. Különösen azok, akik a jelen-érdekkel (felkészültséggel) kevésbé dicsekedhetnek – akár az egyik, akár a másik oldalon. A társadalom múltszemléletében ez deformitást eredményez: „hősködések” mezeje, illetve „átközödások” tárgya lett az 1989 előtti történelem. Ilyen helyzetben a *történettudományra* nagy felelősség hárul: a társadalmi józanság, sőt a *kijózanítás szerepe* vár rá. Mert szükség van mértékadó állásfoglalásokra, tényeken alapuló múltszemléletre.

Szükséges tehát, hogy a történettudomány okadatolt munkákkal mutassa be a magyar társadalom 1945 utáni történelmét, mindenekelőtt az 1956–1990 közötti éveket. De szükséges, hogy ezen adatfeltárási program, valamint rendszerezés időhatárait kiterjessze az 1945–1956 közötti, valamint az 1990 utáni évekre is. Keresni kell ugyanis a választ, hogy *honnán* jöttünk, de *arra is, hová* jutottunk. Látni kell, hogy egész 1945–1990 közötti történelmünket, a korszak szereplőinek *mozgásterét* a szovjet megszállás és a szovjet zóna politikai rendszerének jelenléte, ténye határozta meg. És látni kell, hogy a megszállás megszűnte, a politikai rendszerváltás után milyen rendszerre váltottunk, és milyen életkereteket alakítottunk ki magunknak egy másik világrendszerben.

Társadalmi felelőssége az adófizetők pénzén fenntartott kutatóintézeteknek, hogy a hektikus, napi politikai ütközésekben a józansághoz alapot szolgáltatató adatszerűséggel szóljanak a mába húzódó történelmünkről.

– *Szakmai kíváncsiság* hajt természetesen bennünket. Az elmúlt 40 év történelme számunkra *feltáratlan időszak, új eredményekkel kecsegtető kutatási témák tárháza.* Amelyek iránt az olvasóközönség érdeklődése nő. Remélhetjük: elolvassák, amit írunk.

Az *átélők jelenlétét* még kihasználhatjuk. Ez is sietésre ösztönöz. Az 1960–1990-es évek szereplői most, életük alkonyán rendezik fiatalkori élményeiket. És hajtja az idős nemzedéket az őszinte szembenézés vágya önmagával, az elmúlt évtizedek cselekedeteivel. A történészeknek ezt ki kell használni. Itt a lehetőség az „utólagos forrásbázis” teremtésére. Készíttessünk visszaemlékezéseket, vagy a mindig is töredékes forrásanyagot az átélők kezébe adva hallgassuk meg kiegészítéseiket, magyarázataikat. A rendszerváltás békés volta amúgy is lehetőséget kínál arra, hogy az 1990 előtti szereplőknek ne kelljen félniük múltjuktól (amíg például félniük kellett az 1940–

1945 előtti szereplőknek az 1950–1960-as években). A mai fiatal történészeknek óriási adatfeltárási lehetőséget kínál a még élő egykori közszereplők és a mindennapi élet szereplőinek megszólaltatása. Különösen érdekes emlékanagyot kínál a közöttünk élő idősebb generáció a *mindennapok* történelméhez. A „felső politikai szféra” titkainak kutatója többnyire csak adalékokat nyerhet egy-egy volt politikai vezető megszólaltatása révén. De a mindennapi élet kutatója a „teljes élethez” gyűjthet, rögzíthet adatokat az – egyelőre milliányi – átélőtől: még rögzíthetjük útmutatásaikat az előző generáció eszközeinek használatáról (hogyan működött a mosógép, a daráló stb.), arról, hogy milyenek voltak a háztartási, ellátási, lakáskörülmények, a családi-közösségi szokások; most még beszállíthatjuk a köznapi élet tárgyi emlékeit múzeumokba, vagy az okosan kérdező beszélgetéseken magyarázhatják el a velünk élő idősebbek a fotókon rögzült tárgyi környezetet, öltözködést, magatartásformákat.

Világtörténelmi keretek

A rendszerszintű áttekintés azt jelenti: *a második világháború utáni magyar történelmet a világtörténelem, ezen belül is a szovjet zóna konkrét összefüggéseiben helyezük el.* Az 1945–1990 közötti magyar történelem egyik alapkérdése: mit, mikor, mennyiben határoztak meg a hidegháború erői? Mit döntött el a hazai politikai vezetés, és mit Moszkva? Egyáltalán: ki kell derítenünk, mikor és milyen kérdéskörben, hol húzódtak meg a hazai politikai vezetők mozgásterének határai. Csak így tudjuk tudományosan értékelni a korabeli szereplők teljesítményeit. Mennyire függtek a megszálló Szovjetunió politikai szempontjaitól, illetve a szovjetellenes világtörténelmi tényezőktől a kormányzati politikai döntések, valamint a belső ellenzék akciói? Mennyire, miben tudott a magyar politikai vezetés önálló mozgásteret kivívni magának, mennyire „felelt meg” a szovjet megszállás keretei között a magyar nemzeti érdekeknek? Mennyiben volt a vezetés pusztán a szovjet világpolitikai érdekek képviselője, végrehajtója a politika, a gazdaság, a kultúra területén? Miben voltak a magyarországi események fontos részei a szovjet megszállási zóna történéseinek?

A tervezett sorozat ezért bemutatja a magyar állam nemzetközi elhelyezkedését. Külön kötetek készülnek az egyes államokhoz fűződő kapcsolatokról.

Szintetizáló szemlélet

A rendszerszintű áttekintés igénye azt is jelenti, hogy az élet különböző területeinek történéseit *összefüggéseikben*, az állami politikai, gazdasági-termelési, társadalmi, kulturális események szintézisében kívánjuk láttatni. A különböző tényezők egymásra hatását, egyik vagy másik meghatározó voltát. A sorozat kötetei ezért kiterjeszkednek a politika, az igazgatás, a társadalom, a mezőgazdasági és ipari termelés, a mindennapok történelmére.

Még az államok közötti kapcsolatok bemutatásában sem állhatunk meg a diplomáciai eseményeknél, hanem tárgyaljuk a kulturális, gazdasági, sport-, turisztikai stb. kapcsolatokat. A kötetek bemutatják így az *egyén nemzetközi és hazai mozgásterét* (annak adminisztratív korlátozását), utazási, tájékozódási, ismeretszerzési rádiuszát. Lehetőséget adnak a kötetek arra, hogy az olvasó a korszakot megélt egyén szempontjából is lássa a történelmet: milyen *életlehetőségeket* kínált a szovjet rendszer, mennyire és hol korlátozta az egyéni életstratégiákat, s milyen változásokat hozott a rendszerváltás?

Hogyan alakultak ki a szovjet zónában és Magyarországon a proletárdiktatúra alatt a *rendszerváltást belülről előkészítő* erők: a párteliten belül, a gazdaságpolitikában, a kultúrpolitikában, s hogyan erősödtek meg az ellenzéki politizálás különböző szárnyai: az, amelyik az emberi jogok, a tulajdonlás, a vélemény szabadságát követelte, a másik, amelyik a nemzeti és vallási identitás szabadságát vagy amelyik éppen az agyonhangoztatott szocialitást kérte számon.

Megmutatni kívánjuk: mennyiben hozott a világtól való sajátos *elzárás visszamaradottságot* a termelés technikai-technológiai szintjében, a köznapi életminőségben. Mennyiben zilálta szét a társadalom munkaerőkölcset a piac, a napi verseny kiiktatása, a „teljes foglalkoztatottság” albiztonsága, a létminimum „állami biztosítása”; az egyenlősdi kinek hozott emelkedést, biztonságot, és kinek, milyen szinten süllyedést?

Hogyan járult hozzá a társadalom egyik részének ellusztításához, másik részének kapkodó, magára erőltetett robotolásához? Hogyan nyitott egyeseknek utat képességeik kibontakoztatásához, másokat hogyan zárt el az érvényesüléstől?

Hogyan ösztönzött bizonyos társadalmi mobilitást, oldott évszázados szociális konfliktusokat, ugyanakkor fékezett is társadalmi mozgásokat?

A szintetizáló szempont követése azt is jelenti, hogy a korszak forrástermelésének egészére kiterjesztjük figyelmünket: mind az írásos, mind a tárgyi, képi, mind a szóbeli emléktanyagokra. Azokat a témáknak megfelelően használjuk forrásként, sőt az ábrázolásnál is.

(A kötetek tehát – témáiktól függően – tartalmaznak korabeli fotókat vagy mai felvételeket korabeli tárgyakról, épületekről, természeti környezetről.)

Új műhely, új kutatói állomány

A rendszerszintű áttekintés azt is jelenti: hosszú távú programot alakítunk ki. Az eddig is folyt kutatásokat erősítjük: újabb kutatói állásokat hívunk létre a proletárdiktatúra és a rendszerváltás korának feltárására, egyúttal koordinálni kívánjuk az ország különböző kutatóhelyein dolgozó kollégák munkáját: megbízásokat adunk, vitákat rendezünk. A sorozat műhelyt kíván teremteni: az 1945–1990–(2004) közötti magyar történelem kutatásának műhelyét. A műhelyteremtés egyik célja, hogy biztosítsuk: a korszakkal foglalkozó fiatal és idősebb kutatók olyan köre alakuljon ki, amely szakirányú (és a korszak kutatásához szükséges speciális) képzettség birtokában biztos *szakmai jelenléte*t biztosít a társadalomban, ha az 1945–1990–(2004) közötti korszak megítéléséről esik szó. Fontosnak tartjuk, hogy a jelenkor történelmi kutatásában vegyenek részt a legfiatalabb nemzedék tagjai, szerezzenek megfelelő forrástani, nyelvi, elméleti képzettséget. Vegye birtokba a történettudomány az 1945–1990–(2004) közötti évek történelmét! Ne csak művek legyenek az érdeklődők könyvespolcain, de legyenek felkészült kutatói is – méghozzá egyetemi, kutatóintézeti állásokon foglalkoztatott művelői is – a korszaknak.

Nem tagadjuk: szakmai-tudományos elkötelezettségünk mellett hajt bennünket állampolgári-nemzeti és világpolgári elkötelezettségünk is. Szükségét látjuk annak, hogy elősegítsük a *magyar társadalom reális önértékelését*. Elősegítsük az egyén reális önértékelésének alakítását mind magáról, családjáról, mind nemzeti-állampolgári közösségéről. Elő kívánjuk segíteni, hogy a magyar társadalomban *megszűnjék az állandó öngazolási kényszer*, hogy az emberek elforduljanak a „megélhetési rendszerváltók” folytonos múlt-újraértékeléseitől, és irányuljon figyelmük a közösségünk előtt meredező új világhívásokra, valamint az új lehetőségekre. A történelem kutatása legyen a történészek dolga!

A sorozat részben az egyetemi, főiskolai oktatás, a kutatók, a tanártársadalom, részben a médiaértelmisség és az érdeklődők részére készül.

A szöveg 2002. február 10-én készült egy új kutatási program, illetve könyvsorozat indításának terveként. A módszertani részeket lásd a *Történelmi Szemle* 2009/4. számában. (A szerk.)

Karácsonyra megjelenik a Magyarország a szovjet zónában és a rendszerváltásban című sorozat első kötete

Megrendelhető:

**MTA Történettudományi Intézete
Bp., Úri u. 53. terjesztes@tti.hu**